

<https://doi.org/10.62837/2024.8.49>

MƏMMƏDOVA JALƏ RAFIQ QIZI

*Azərbaycan Dillər Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Jallxann@gmail.com*

MƏTNİN FUNKSIONAL ASPEKTİ

Açar sözlər: mətn, dilçilik, struktur, semantik, kommunikativ

Ключевые слова: текст, лингвистика, структура, семантический, коммуникативный

Key words: text, linguistic, structure, semantic, communicative

Müasir dilçilikdə mətn nitq fəaliyyətinin təcəssümü, eləcə də təfəkkür prosesinin bazasında yaranan fikrin ötürülmə yolu kimi səciyyələndirilir. Yaranma zəruriliyi kommunikasiya olan mətn, ali və ya ən yüksək tərtibli qrammatik vahid, ciddi lingvistik obyektidir. Dilçi Ə.Cavadov mətn strukturu ilə bağlı tədqiqatında gəldiyi nəticəni belə şərh edir: “Kontekstə daxil olan cümlələr müxtəlif faktorlarla müəyyənləşir, müxtəlif üsullarla birləşir, onların arasında müəyyən bir əlaqə mövcud olur və bu əlaqənin xarakteri müəyyən söz sırası ilə şərtlənir”. (3, s 59) Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında cəmlənməsi mətn mühitində onların struktur-semantik xüsusiyyətlərini aşkar şəkildə üzə çıxara bilir. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən əqli prosesin qanunauyğunluqlarının nəqli təzahürü olan istənilən mətn sintaktik, fonetik, leksik və morfoloji aspektlərdən təhlilə cəlb oluna bilər. Nitq-əqli prosesin nəticəsi olan mətn haqqında bir çox dilçilər, o cümlədən A.Məmmədov qeyd edir ki, “Mətn termininin bir neçə işləm növü vardır” (5, s.104). Bir tərəfdən mətn anlayışı, danışanın fikrinə əsasən, tamamlanmış fikri ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir diskursu təyin etmək üçün işlənir. Digər tərəfdən isə bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərləri adlandırılır. İ.R.Qalperin isə mətni “Başlığa və müəyyən məqsədyönlüyə və pragmatik məramla malik leksik, qrammatik, məntiqi, stilistik əlaqələrin müxtəlif vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlərlə birləşən və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyi” kimi təyin edir (4, s.18). İstənilən informasiyanın qəbul olunub və ötürülməsində əsas rolunu ən mühüm dil vahidi olan cümlə oynayır. Cümlənin, eləcə də mətnin yaradılma prosesini təfəkkür icra edir. Beləki, hər hansı bir fikir əvvəl təfəkkürdə formalaşır, daha sonra isə insan beyni tərəfindən emal edilərək cümlə və ya mətn halına gətirilir. Dil vahidləri içərisində aparıcı kommunikativlik təbii olaraq cümləyə xasdır. Mətnə kommunikativliyin formalaşmasına kömək edən əsas vasitə cümlədir. Təfəkkürdə təcəssümünü tapıb, yalnız söz yığınınından ibarət olmayan, qrammatik və məntiqi tərəfdən tamamlanan fikrə cümlə və ya mətn deyərək bilirik. Q.Kazımov yazır “ Cümlə o zaman yaranır ki,

müəyyən bir fikrin ifadəsinə ehtiyac olur. Belə bir zərurət olduqda cümlənin strukturu və söz materialı seçilir, cümlə danışanın istəyindən, təfəkkür və nitq qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Cümlənin kommunikativ funksiyası qrammatik üzvlənmə zəminində aktual üzvlənmənin də formalaşmasına səbəb olur.” (6, s.78)

İyerarxik xüsusiyyətlərə malik olub, real kommunikasiya şəraitində təşkil olunan, məzmun, kompozisiya və ifadəliliyin vəhdəti olan dinamik vahid -mətn adlandırılır. Dilçilikdə əsas ünsiyyət vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etdiyi halda, onun ifadə etdiyi fikrin tamamlanması nisbi xarakter daşıyır. Cümlə bir qayda olaraq mətn mühitində ona məxsus olan struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilir. Beləliklə müəyyən bir fikir ətrafında əlaqə yaradan cümlələrin birliyi mətnin yaranmasına zəmin yaradır. Bu prosesdə bir sıra qanunauyğunluqlar mövcuddur. Müəyyən bir ardıcılıqla sıralanan cümlələrdə mətnin təşkili mexanizmi və qurulma texnikası bilavasitə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Mətnin daha ətraflı tədqiqi dilin funksional əhəmiyyətinin vurğulanmasına gətirib çıxarır. Mətnin ən çox yayılmış təriflərində birini İ.R.Qalperin vermişdir. Onun tərifinə görə. “Mətn nitq prosesinin məhsulu olub bitkinliyə malikdir”. (4 s 43) Bir qayda olaraq mətn başlıqdan, müxtəlif leksik, qrammatik, məntiqi üslubi əlaqələrlə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlərdən (frazifövqi birliklərdən) ibarət olub müəyyən məqsədli, eləcə də praqmatik təyinatla malikdir. Cümlələrin kommunikativ aspekti onun subyekt və predikativ əsasında formalaşır. Bu iki qütb cümləni tamamlayır. Mətnin kommunikativliyi isə mətni yaradanla onu oxuyan və ya dinləyən arasındakı ünsiyyəti əhatə edir. Məsələn olaraq əsərin yazıçı tərəfindən yaradılıb, oxucu tərəfindən oxunmasını göstərə bilərik. Prosesin müvəffəqiyyətli olması üçün, tərəflər arasında formal olsa da, mübadilə gedir. Müəllif və oxucu arasında bu mübadilə çox zaman real olaraq mövcud deyildir. Kommunikativlik informativlikdən fərqli olaraq dövriliyə malikdir. Oxucunun qavrama, reaksiya vermə dövrü mətnin kommunikativliyinin ölçü meyarına çevrilir. Hər bir mətn onu yaradan şəxsin nitq fəaliyyətinin ifadəsidir. Bu fəaliyyət vəhdət şəklində mətni oxuyan və dinləyən şəxsin qavrama qabiliyyətini nəzərə almalıdır. Şübhəsiz, öz quruluşuna görə mətn bir-biri ilə əlaqədə olan fraza, cümlə, konseptlərdən ibarətdir ki, bu vahidlər öz növbəsində bir tam təşkil edir. F.Veysəlli mətn dilçiliyi haqqında yazır “Mətnə kommunikativ bitkinliyin olması şərtidir. Onun qurulması qrammatik qaydalara əsaslanır. Bu, məntiqi şərtlər daxilində morfoloji-sintaktik və fonoloji əlamətlərlə formalaşmış semantik məna ifadə edən strukturdur. Dil ünsiyyəti mətnə və mətn vasitəsi ilə həyata keçirilir”. (7, s 396)

Mətnin funksional təhlili onun dil parametrlərinin həddlərindən kənara çıxmağa, anlayışlar kateqoriyasının təhlilinə keçməyə imkan verir. Zaman və məkan bu kateqoriyalardan hesab edilir. Mətnin funksionallığından danışarkən onun sosial funksiyası nəzərdə tutulur və qeyd edilən kateqoriyaların əhəmiyyəti vurğulanır. Kütləvi informasiya vasitələrindəki mətnlər siyasi, iqtisadi, sosial, elmi, mədəni və s.

sahələrə aid ola bilər. Bu cür mətnlər bir qayda olaraq kütləvi oxucu üçün nəzərdə tutulur. Mətnlərin dərk olunması mürəkkəbləşdirilmir. Müəllifin intensiya və informativlik xüsusiyyətləri ön planda tutulur. Mətnin nitqin hansı formasına aidliyi həmçinin mübahisəli məsələlərdən hesab edilir. Bəzi dilçilər mətni yalnız yazılı nitqə bağlayır. Digər qrup isə həm şifahi həm də yazılı nitqdə mətn yaradılmasını təsdiqləyirlər. XXI əsrin əvvəllərindən mətn və ondan bir qədər də geniş hadisə olan diskurs linqvistik tədqiqat obyektinə çevrilərək cümləni bu müstəvidə sıxışdırır. V.Şelkunovaya görə, XX əsrin sonlarından dilə işarələr sistemi kimi yanaşma tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən uzaqlaşaraq, linqvistika sosiologiya və psixologiyaya meyllənməyə başlayır. Koqnvistika F.Sössürün dil-nitq, sinxronluq-diaxronluq, sintaksis-semantika, leksika-qrammatika meyarlarından imtina edərək, dili insana mənsub olan qavrama, yaddaş, emosiya, təfəkkür kimi koqnitiv bacarıqlardan biri kimi qəbul edir. Bir qrup dilçilərin fikrinə görə isə koqnvistikanın mövqeyinin bu qədər genişləndirilməsində mübaliğə vardır.

Mətnin yaradılmasında əsas məqsəd hər növ informasiyanın rasionallıqdan emosionallığa hərəkət etdirməkdir. Mətnin təzahürü olaraq ilk növbədə onun məzmununu daşıyan abzas yazı mədəniyyətinin məhsulu olaraq şifahi nitqə nəzərən öz əksini daha asan tapır. Şifahi nitqdə isə bu proses daha qəliz şəkildə reallaşır. Bu zaman ekstralingvistik faktorlar nəzərə alınmalıdır. Danışanın ton və intonasiyası, nisbətən daha uzun sürən pauzası, təhrik, təsdiq-inkar, nəqlətmə, sual-cavab və.s misal göstərə bilər. K.Abdulla qeyd edir ki, "Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni, cümlənin onun məna nöqtəyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür. Mətnin özü, beləliklə, mütləq məna bitkinliyini nümayiş etdirir. Bundan çıxış edərək qeyd edə bilər ki, mətn resipient (informasiyanı qəbul edən) tərəfindən semantik informasiyanı alma prosesində əsas faktor kimi çıxış edir." (1, s 237)

Müasir dilçiliyin əsas problemlərindən birinin dilin kommunikativliyi olduğuna görə dil hadisələrinin funksional aspektləri mətn dilçiliyində aparıcı rola sahibdir. Canlı nitq ənənəvi olaraq ekspressiv səciyyə daşıyaraq ətraf aləmin, eləcə də insanın hiss və həyəcanını özündə əks etdirir. Dil öz növbəsində elə bir mexanizmdir ki, burada obrazlı ifadə, dolaylı deyim, işarələmə və müstəqil adlandırma vasitələri sistemli şəkildə aktiv fəaliyyətə cəlb olunur. Yaradıcı təfəkkür, fantaziya, dərin məntiqi düşüncə dünyanın yaradıcı yolla dərk olunmasına, çoxmənalı obrazların və simvolların mətndə təcəssümünə zəmin yaradır. Hər hansı bir mətndə fikrin eksplisit və ya implisit şəkildə ifadəsi gərginliyə və ya tam əksi rahatlığa gətirib çıxara bilər. Verilən informasiyanın gizli ifadəsi gərginliyi artıraraq izafi gərginliyə səbəb olur ki, bu da öz növbəsində mətnin qavranmasını çətinləşdirir. Mətnin tam dərk edilməsi üçün mövcud informasiyanın vəhdətli- əlaqəli şəkildə çatdırılması zəruridir. Bu prosesin formal ifadəsi koheziv və koherenlik kimi başa düşülür. Əlaqəlilik çoxaspektli hadisə olub, elementlərin məzmunca, formal və kommunikativ birləşməsi ilə reallaşaraq mətnin inteqrasiyasını formal-struktur şəkildə ifadə edir.

Mətn mürəkkəb linqvistik obyektidir və onun linqvistik relevantlığı müasir dilçilikdə heç bir şübhə oyatmır. M.Brandes mətnlərin tipologiyası məsələsinə empirik, linqvistik və kommunikativ mövqedən yanaşmış, tipologiyanın əsasına kommunikativ funksiyayı qoymuş və dörd tip ayırmışdır.

1.İnformativ 2. Ekspressiv 3. Operativ 4.Audiomedial

Mətnlərin tipologiyası, onların müəyyən meyarlar üzrə təsnifi mətn dilçiliyinin ən vacib məsələlərindəndir. Tematik məzmun, üslub, kompozisiya quruluşu, ekstra və intralinqvistik əlamətlər, mətn daxili əlamətlər, ekstramətn amilləri tipologiyanın növləri olaraq qeyd olunur. Mətn tipologiyasında üzə çıxan əsas çətinlik “mətn tipi” anlayışının təyiniidir. Beləki, “mətn janrı” və “mətn tipi” anlayışlarının oxşarlığı mübahisə yaradan məsələlərdəndir. M.Brandesə görə informativ mətnlər müxtəlif müəlliflər tərəfindən geniş auditoriyalar üçün yaradılır. Bu zaman kommunikativ funksiya və ona uyğun dillə ifadə predmetdən asılı olur. (8, s 101)

Mətnin başa düşülməsi problemi mənə anlayışı problemi ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Bu mənə, potensial olaraq, mətndəki dil vahidlərində mövcud olaraq faktiki formal vasitələrin istifadəsi ilə aktuallaşır. Bu o demək deyil ki, bütün informasiya dil vahidlərində öz eksplisit ifadəsini tapmır, çünki hər-hansı bir mətn müəyyən mədəniyyət baryerində yaşayan toplumun nisbətən eyni səviyyədə malik olduğu fon bilikləri ehtiyatına sahibdir. Mətnlərə yansıyan sosial-psixoloji istiqamət kütləvi kommunikasiyanın dilini ideoloji və estetik təsir vasitələri kimi nəzərdən keçirərək dil faktorunun rolunu qabardır. Linqvistik aspektdə kütləvi kommunikasiyanın dili funksional üslublardan biri kimi tədqiq olunur.

Bir çox dilçilər tərəfindən qəbul edilən, V.A.Koxun fikrinə əsasən istənilən mətn hansısa bir motivə malikdir ki, bunu diskursiv mətn adlandırılmalıyıq (9, s.149). Kommunikativ fəaliyyətin bitmiş və ya davam edən məhsulu olan diskurs həmin kommunikativ prosesin yazı və ya nitq formasında ifadəsinin nəticəsidir. Mətn və diskurs arasında əlaqələrin olması və onlara fərqli yanaşmalar diskurs təlimində ciddi məsələdir. F.Cahangirov diskursu belə səciyyələndirir: Müraciət etdiyimiz yanaşmalardan çıxış edərək deyə bilərik ki, diskurs və mətn arasında bərabərlik işarəsi qoyula bilməz, çünki diskursu nəzərdən keçirdikdə yalnız deyilən deyil, həm də deyilməyən və ya deyilə bilməyən, lakin mənə tutumunda özünə yer alan diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Əgər diskurs artıq formalaşmış mətn və kontekstin vəhdəti kimi götürülsə, onun diskurs olması yalnız digər şəxs (şəxslər) tərəfindən qavranılma prosesində üzə çıxır. Aktuallaşdırılmamış diskurs yalnız potensial diskursdur. Diskurs ən azı iki tərəfin iştirakını nəzərdə tutur: söyləyən və qəbul edən, ünvanlayan və ünvanlanan. Bu isə o deməkdir ki, diskurs konkret bir şəxslə bağlı olmur. Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar. Diskurs müəyyən vasitələrlə aktuallaşmış, realizə olunmuş koqnitivlikdir. Bu aktuallaşmada dil vasitələri ilə yanaşı ən geniş mənada konteksti yaradan qeyri-dil vasitələri də yaxından iştirak edir. [2].

Dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütöv olan mətn, nisbətən cavan tədqiqat sahəsi olmağına baxmayaraq öz inkişafı ilə bir çox digər elmi sahələrə də öz töhfəsini verir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Kamal Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri Bakı 2016, 356səh
2. Fikrət Cahangirov. Koqnitivlik və diskurs probleminə müasir baxış: Elekt.resurs: <adu.edu.az > elmi-eserler.
3. Cavadov Ə.V. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. Bakı EA xəbərləri 1973 №4 s.59
4. Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, 2008,90s
5. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144 s
6. Kazımov. Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı Aspoliqraf 2004.496 s
7. Veysəlli F. Dilçiliyə giriş. Bakı Mütərcim 2017,448 s
8. Брандес М.П. Предпереводческий анализ текста. М.: НВИ-ТЕЗАУРУС, 2001;224 с
9. Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа//Новое в зарубежной лингвистике, вып.VIII. Лингвистика текста. М., Прогресс, 1978.с. 149-171.

XÜLASƏ

MƏTNİN FUNKSIONAL ASPEKTLƏRİ

“Mətnin funksional aspektləri” adlı məqalədə mətn vahid kommunikativ aspektdə təhlil edilir, mətnin funksional tərəfləri və informasiya məzmunu araşdırılır. Məqalədə eləcə də son dövrlərdə dilçilik sahəsində mətnin bir bütöv kimi tədqiqi araşdırılır. Mətnin əsas funksional növü kimi mətnlərin funksional-kommunikativ təsnifatı qiymətləndirilir, mətnin funksional-semantik tipologiyası araşdırılır və onların praqmatik aspektləri müəyyən edilir. Eləcə də mətnlərinin kommunikativ, informativ və praqmatik xüsusiyyətləri araşdırılaraq vurğulanır. Sonda məqalənin məzmunundan irəli çıxaraq ümumiləşdirmələr və bəzi müqayisələr təqdim olunur.

РЕЗЮМЕ

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ТЕКСТА

В данной статье под названием «Функциональные аспекты текста» текст анализируется в едином коммуникативном аспекте, исследуются функциональные аспекты и информативность текста. В статье также рассматривается изучение текста в целом в области языкознания в последнее время. Функционально-коммуникативная классификация текстов оценивается как

основной функциональный вид текста, исследуется функционально-семантическая типология текста и определяются их прагматические аспекты. Также подчеркиваются и исследуются коммуникативные, информативные и прагматические особенности текстов. В заключении, исходя из содержания статьи, представлены обобщения и некоторые сравнения.

MƏMMƏDOVA JALƏ

**SUMMARY
FUNCTIONAL ASPECTS OF THE TEXT**

In this article, entitled “Functional aspects of the text” the text is analyzed in a single communicative aspect, the functional aspects and information content of the text are examined. The article also examines the study of text in general in the field of linguistics in recent times. The functional-communicative classification of texts is assessed as the main functional type of text, the functional-semantic typology of the text is examined and their pragmatic aspects are determined. Communicative, informative and pragmatic features of texts are also researched, emphasized and explored. In conclusion, based on the content of the article, generalizations and some comparisons are presented.

Rəyçi: prof. Çingiz Qaraşarlı